

A 19. SZÁZADI TÖRTÉNETÍRÁS SZAPOLYAI-KÉPE

HORVÁTH ZITA

Jelen tanulmány nem elegendő ahhoz, hogy a 19. század történetírásának fejlődési menetét bemutatva szóljak minden történetíróról, aki a 16. századdal és így természetesen Szapolyai Jánossal foglalkozott. Ezért a 19. század azon időszakát vettem górcső alá, amelyet a tudományos történetírás kibontakozásának tartunk, azaz a kiegyezés előtti és utáni korszakot. Ezen belül is azokat a szerzőket vizsgáltam, akiknek munkássága ma és saját korukban is a legismertebb.

A kiegyezés utáni, ill. az azt megelőző korszakban a Habsburg-magyar viszony új értelmezést nyert. Korábban a centralisták köre, akikhez pl. Szalay is tartozott nem akarták megbolygatni a korona, tehát a Habsburgok és a nemzet viszonyát. *„Kossuth és a Batthyány-kormány 1848 szeptemberéig történeti, ideológiai érvanyagában a magyar-Habsburg viszony tekintetében a Pragmatica Sanctio és a szerintük azzal összhangban álló, de tartalmát világosabban kifejtő 1790. X. tc. alapján állt. Viszont a szeptemberi fordulat után a nemzeti önvédelem és önrendelkezés, a Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi harcok históriájában találja meg történeti érvanyagát.”*¹ Ez a történetírás számára különösen érdekessé teszi a 16. századot, amikor a Habsburg-kérdés, a Habsburg-magyar szembenállás először öltött nemzetet megosztó jelleget. A 19. század történetíróinak felekezetiesség szerinti elkülönülése éppen a 16. század értelmezésével kapcsolatban válik markánsná. Egy ideig a kiegyezés után a felekezetiesség intézményes jelleget is öltött: az Akadémia főként a katolikus vagy Habsburgiánus, vagy ha úgy tetszik labanc, aulikus szemléletű történészek gyűjtőhelye lett, míg a Történelmi Társulat a függetlenségi-párti, protestáns szemléletű történészeket gyűjtötte maga köré.²

A 19. században a történettudomány önálló diszciplínává válásakor az alkotók egyik fontos, ha nem a legfontosabb céljuknak tekintették a nemzetállam múlttal történő legitimálását. És mivel a 16. században kezdődtek azok a folyamatok, amelyek kialakították a magyar nemzet együttélését más országokkal, tartományokkal a Habsburg-birodalmon belül, így e korszak kutatásával igyekeztek egyfelől a jelent racionalizálni, másfelől utat mutatni a jövő, egy jobb jövő felé. A korszak valamennyi történetírója a történettudományt többnek tekintette egy diszciplínánál, vele hatni akart a társadalomra, amint azt közülük sokan ki is fejtették. *„Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménykednünk? ... egész múltja az, mivel jövőjének kulcsát találhatjuk.”* – írja Szalay László.³ Nem véletlen, hogy a század legjelesebb historikusai közül többnek az

¹ R. VÁRKONYI 1973, 234.

² GUNST 2000, 207.

³ Idézi: SZALAY 2000, 290.

érdeklődése is a 16. század felé fordult. „*A mohácsi vész központi kérdése a reformkor társadalomtörténetének.*”⁴ – írja R. Várkonyi Ágnes, azonban ez a kiegyezés utáni korszakra is igaz, véleményem szerint.

Mindegyikük munkásságát teljesen felvázolni e helyütt nem tudom. Arra törekedtem, hogy azokat az opusokat vizsgáljam, amelyek reprezentálják a korszak tudományos eredményeit. Jászay Pál, Salamon Ferenc, Horváth Mihály, Szalay László, Marczali Henrik és Acsády Ignác munkáiban követtem nyomon a Szapolyai-kép alakulását és jellemzőit, ill. a mindenki által ismert Szalay-Baróti-féle *A magyar nemzet történetében*⁵. Természetesen tudom, hogy rajtuk kívül mások is rajta hagyták kezük nyomát a 16. század kutatásán, mint például Budai Ézsaiás vagy Spányik Glycér a század elejéről, vagy Károlyi Árpád⁶, ill. Fraknoi Vilmos⁷, de ahogy már mondtam, mindennel nem tudok ennyi időben és terjedelemben foglalkozni. A fent említett szerzők közül szinte mindegyik írt ún. „nemzeti történetet”, amelyben összefoglalták mindazt az adott korszakról, esetünkben a 16. századról, amit az elődök és a kortárs történetírók is tudtak, de hozzátették saját kutatásuk eredményeit is, tehát a reprezentatív jelző mindenképpen illik rájuk.

A szintézis írás igénye mellett hasonlóság még ezen alkotók között az, hogy – néhányuk kivételével – eredetileg nem készültek historikusnak, főként jogvégzett tudósok voltak, akik már az egyetemen foglalkoztak bölcsélettel, és némi kitérő után horgonyoztak le a történettudomány mellett. (Salamon Ferenc például orvosnak készült, Horváth Mihály pap volt, Acsády Ignác jogot végzett, de kezdetben hírlapíró volt.) Nagy szerepük volt abban, hogy a történettudomány igazi tudománnyá, az egyetemen felvehető szakká vált, korszakokra és ezáltal tanszékekre tagolódott. Néhányan közülük – elsősorban az idősebb nemzedék – aktív politikai pályát is bejárt. Szalay László a Batthyány-kormány képviselőjében diplomáciai megbízásokat teljesített, Horváth Mihály a Szemere kormány kultuszminisztere volt, Jászay Pál Batthyány Lajos miniszterelnök mellett volt titkár. Acsády Ignác aktívan nem politizált, de hírlapírói működésével mégiscsak részt vett a politikában, ha nem is közvetlenül.

Az ország politikai helyzete hatással volt mindegyikükre, ez rányomta a bélyegét történeti munkáikra is mind a reformkorban, mind a kiegyezés után. Jászay Batthyány lemondása után maga is eltávolodott az aktív politizálástól, pár évvel a forradalom és szabadságharc bukása után meghalt (1852), a kiegyezést nem érthette meg. Szalay László és Horváth Mihály emigrációba kényszerültek. Salamon Ferenc is kénytelen volt bujkálni a forradalomban való részvétele miatt. Az ő távollétük alatt kezdett felnőni az a történész generáció, amelyhez Acsády és

⁴ R. VÁRKONYI 1973, 219. pl. VASVÁRI 1956, 252. Ebben a műben Vasvári a parasztok ellen forduló nemeseket okolja Mohácsért.

⁵ SZALAY–BARÓTI 1896, 3. kötet. (Az eredeti mű 1879–1883-ban jelent meg, ezt dolgozta át Baróti Lajos.)

⁶ KÁROLYI 1878a. és KÁROLYI 1878b, 591–617., 687–732., 790–840.

⁷ FRAKNÓI 1902, 697–715., 793–809., 895–911.

Marczali, ill. Szalay József⁸ is tartozott.

Közös még bennük a hasonló iskolázottság, műveltség és nyelvtudás, valamint az európai, elsősorban német történettudomány hatása munkáikra, a Ranke által képviselt historizmus vagy Lamprecht pozitivizmusa, vagy a szintén pozitivistá angol Buckle és a francia Taine, hogy csak néhányat említsek. De ahogy Jürgen Kocka a kiváló német társadalomtörténész írta egy helyütt: módszertant márpedig importálni nem lehet, ami esetükben azt jelenti, hogy műveltségükhöz bár hozzátartozott az európai történettudomány ismerete, de ebből, ha úgy tetszik sajátosan magyart alkottak, és a helyi körülmények nagyobb befolyással voltak alkotásaikra, mint az elsajátított külhoni módszerek.

A fent említett szerzők pályája között több tekintetben nyilvánvaló a hasonlóság, de van még egy momentum, ami témánk szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy bár fontosnak tartották a 16. század kutatását, de egyikük sem írt nagyobb összegző művet, biográfiát Szapolyairól. Nem mondhatjuk, hogy nem volt divatja az életrajz írásnak, hiszen Horváth Mihály ebben az időszakban írta meg Fráter Györgyről szóló tanulmányát, vagy Szalay László dolgozatait Werbőczy Istvánról és Verancsics Antalról, szándékosan csak 16. századi példákat említve. Ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán ne szenteltek volna neki figyelmet, csak monografikus igényű feldolgozás nem született. Szalay László külön művekben elemezte Szapolyai külpolitikáját: *János király és a diplomatia* vagy *János király és az európai hatalmasságok*.

Eppen ezért nem beszélhetünk arról, hogy a szerzők egy egységes Szapolyai-képet festettek volna, tanulmányaikból és főként a nemzeti összefoglalókból kell kimazsolázni, hogy mit tartottak róla, sokszor – főként a kiegyezés előtti időből – ügyesen megfogalmazott mondataik, soraik között kell olvasnunk.

15 év kutatómunka van abban a nagyjából 500 oldalas műben, amely Jászay Pál tollából került ki 1846-ban *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* címmel. A könyv mindössze öt hónap történéseit írja le rendkívül részletesen, ill. közli a két király, Ferdinánd és Szapolyai levelezéseit, rendeleteit. A mű bemutatja a főnemesség önzését, rablásait, gyávaságát. Jászay véleménye szerint Szapolyainak gátolta hazai sikereit, hogy a városok nem álltak mellé. Kíméletlen kritikával írt róla és Werbőczyről, ill. arról a társadalmi rétegről, amely „tudatlanságból, ostobaságból, politikai vakságból, mindenekelőtt elkábítva Werbőczy szónoklataitól és önzésbe süllyedve királlyá választotta az erdélyi vajdát. Egyszóval a köznemességet. Zápolya ellen mindent felhasznál: ecseteli egyéni fogyatékoságait, többször visszatér rá, mit tett 1514-ben, nyakába varrja a mohácsi csatavesztés felelősségét, s idézi Szerémit, aki feljegyezte, hogy mikor megbillent fején a korona többen megjegyezték: „nem érdemli, mert kezeit megfertőztette a hitszó alatt rászedett kurucok s az erdélyi székelyek vérével”.⁹ Jászay – és ne feledjük el, még

⁸ Szalay József (1857-1885) az Országos Levéltár tisztviselője, majd egyetemi magántanár volt.

⁹ R. VÁRKONYI 1973, 208–209. (Jászayt idézi)

'48 előtt vagyunk – véleménye lesújtó volt Szapolyairól, művében egyedül Frangepán Kristófról szól elismeréssel.

Szalay László egész munkásságával próbálta még a látszatát is elkerülni annak, hogy bármelyik oldalra is áll, ő sem kuruc, sem labanc nem akart lenni, a sine ira et studio Tacitusi elvét igyekezett követni. *Magyarország története*¹⁰ (1852, 1853-54, 1865) című munkájában részletesen írta meg a 16. század politika- és diplomáciatörténetét. Művében épített elődeinek és kortársainak munkáira, elsősorban Jászai Pálra és Horváth Mihályra, de a magyar szakirodalom mellett külföldi szerzők munkáit is használja (pl. Bucholtz: *Geschichte der Regierung Ferdinand I.* Wien, 1831-1838.). Adatokban gazdag műve tartózkodik a szélsőséges ítéletalkotástól, szemben az általam vizsgált többi szerzővel, nem találunk sem pozitív, sem negatív személyiségrajzokat a kor szereplőiről, így Ferdinándról és Szapolyairól sem. Sőt a főurak pártváltogatását is mint tényt közli, de erkölcsi ítéletet nem mond fölöttük. A két király megválasztásával kapcsolatban kimerítően írta le azokat az okokat, amelyek a különböző társadalmi csoportokat, ill. személyeket a királyok egyikéhez kötötte. A jellemzésekkor inkább a kortársak véleményét idézi: „*Perényi Péter és Verbőczy István kérdést intéztek a néphez: ha akarják-e hogy a szent korona János fejére tétessék? de az „igen” nem hangzott oly harsányan, az örömjaj nem volt oly élénk, mint várni lehetett. A rokonszenv nyilatkozásai közé az egyház több részeiben gúny is vegyült; Móré László és enyingi Török Bálint három nap óta fel sem hagytak a kaczagással. Midőn az új király fején a kissé nagyöblű korona ingadozni kezd vala, akadt ki felkiáltott: „nem akar fején maradni, mert kegyetlen volt a pórok, kegyetlen a székegyek iránt....Az egyik fájlalhatta, hogy új fejedelme nem a királyok véreből való; a másik, hogy nem Hunyadyi.”*¹¹ A török szövetséggel kapcsolatban Szalay hajlik arra, hogy elfogadja Szapolyai indoklását, vagyis azt, hogy amíg lehetett János halasztotta a szövetséget, a körülmények kényszerítették rá: „*Érintkezései a Portával egyelőre csakugyan tűrhető szomszédsági viszony eszközlésére s a török végek tiszteivel üzenetek váltására szorítkoztak. Tovább mennie keresztjén érzelmén kívül még szemérme is tiltotta.*”, de mivel sokan elpártoltak tőle „...most elvetette magától a szemérmet.”¹² Még csak azt sem olvashatjuk Szalay Lászlónál, hogy az ország Szapolyai halálával az utolsó nemzeti királyát veszítette volna el.

Szalay József *A magyar nemzet története*¹³ c. összefoglalóban kimerítő részletességgel elemezte az 1526-40 közötti bel- és külpolitikai viszonyokat, és jöllehet nem mondta ki, mint Jászay, de nagy véleménnyel ő sem volt Szapolyairól, mégis úgy tekintett rá, mint az utolsó nemzeti királyra. Több helyen kifejtette, hogy megválasztása még párthívei között sem volt egyértelmű, ill. személyét még saját választói is kigúnyolták: „*Mindent egybevetve, úgy látszik, a főurak általában ke-*

¹⁰ SZALAY L. 1865.

¹¹ SZALAY L. 1865, 22.

¹² SZALAY L. 1865, 73.

¹³ Az általam használt kötetek a Millenniumkor jelenetek meg újra. (3. kötet)

vésbé őszintén csatlakoztak Szapolyaihoz. Perényi Péter, Móré László és Török Bálint – mint mondják – azon élcelődtek, hogy a korona nagy volt János fejére s gúnyosan kérdezték egymástól: ez akar király lenni?...Inkább csak politikai tekintetből s nem ragaszkodásból csatlakoztak hozzá. De a köznemességnek egészen más volt a felfogása. Ez az osztály, amely az ország bajainak orvoslását csakis nemzeti királytól várta, most örvendezve találta magát céljánál. Őszintén ragaszkodott Szapolyaihoz, mint szabadságai védelmezőjéhez, mint a pórlázadás leverőjéhez. Az is nem kis mértékben szólott mellette, hogy kiválóan tiszta kezű ember volt.”¹⁴

Amint látjuk Jászayhoz képest mindenképpen kiegyensúlyozottabb értékelést kapunk. Ami érdekes még, hogy Szalay József, ellentétben Jászayval, azt állítja, hogy a magyar városok polgárai Jánost támogatták. A törökkel való kapcsolat felvételéről sem elítélően ír, úgy gondolja, hogy a helyzet szülte kényszer viszi bele a török szövetségbe: „Átlátta, hogy nincs más menekvés, mint a törökkel való szövetség. E gondolatra bizonyára igen nehezen szánta rá magát János király. Kétségkívül lelke mélyéig megrázkódott, elgondolván, hogy ő, akibe a keresztény világ annyi reményt helyezett, legyen az, aki a pogányokkal barátságot köt. De utóvégre nem volt mit tennie, mint vagy lemondani a magyar koronáról, vagy a szultánhoz fordulni segítségért. Különben talán nem is egyedül saját érdekei szempontjából ragaszkodott a koronához. Talán abban a hitben volt, hogy oly szövetséget köthet a törökkel, amelyben ez igazán csak szövetséges s nem ura lesz, s mint ilyent felhasználhatja célja kivitelére, ti. hogy magyar király lehessen és hogy Magyarország a német befolyás alól szabaduljon.”¹⁵ Amint látjuk nem ítéli el Szapolyait, de karizmatikus egyéniségnek sem jellemzi. Mindent elárul az a mondata, hogy Fráter György volt „János király egész kormányának a lelke.”¹⁶, amiből nyilvánvaló kitartott igazi államférfinak. A két király körül csoportosuló hívekről ekképpen ír: „Nem tulajdonítható erkölcsi hibának a pártállás váltogatása, hiszen mind a török, mind a német ellenség. Mindkét párt tagjai jó hazafiak voltak, csak a haza javára vezető utak megválasztásában tértek el, egyikök szorgosabb teendőket tartván, hogy az ország függetlenségét a török ellen, másik az alkotmányt a német ellen megvédelmezzék.”¹⁷ Ez a gondolat megjelent Salamon Ferencnél kicsit más formában, de lényegét tekintve azonos tartalommal: „1526 után nem a pártoskodás idézte elő a veszélyt, hanem a veszély érzete osztá meg a nemzetet.”¹⁸ Leírja még Salamon, hogy a pártállás változtatását sem az önös magánérdek befolyásolta, hanem a külpolitikai viszonyok alakulása. Éppen ezért szerinte, ha Ferdinándnak V. Károly hathatós segítséget küldött volna, amivel a törököt végleg ki lehetett volna úzni az országból, Jánosnak nem maradtak volna hívei és esetleg maga is lemond. Megál-

¹⁴ SZALAY–BARÓTI 1896, 8–9.

¹⁵ SZALAY–BARÓTI 1896, 19–20.

¹⁶ SZALAY–BARÓTI 1896, 48.

¹⁷ SZALAY–BARÓTI 1896, 26.

¹⁸ SALAMON 1864, 76.

lapítja, hogy mindkét párt „fontos hivatást teljesített a magyar nemzet történetében.”¹⁹ Szapolyairól a következőket írja: „Nem állanak előttünk világosan az indokok, melyek a nemzetet arra bírták, hogy Szapolyai János erdélyi vajdát koronázzák királlyá; ... kétségkívül nem azért választották, mintha benne egy merész Hunyadi Jánost láttak volna, ki a nemzet minden erejének megfeszítésével harcra hívja ki I. Szulejmánt.”²⁰ Más helyen erre maga válaszol. Erélytelen, de nem rossz szándékú embernek tartja Szapolyait, akit egyrészt hatalmas vagyona, másrészt az a körülmény tehetett királlyá, hogy a magyar nemesség nem akart lemondani királyválasztó jogáról.²¹

Horváth Mihály *Magyarország történelme* (1842-1846, a később átjavított és emigrációban készülő munka 1861). Az összefoglalás nagy hatást gyakorolt az olvasókra, több nemzedék mondhatni ebből tanulta a magyar történelmet. Figyelemreméltó miként lesz egy felszentelt katolikus papból az egyházi reformok igelője, a forradalom híve, valamint vallás- és közoktatási minisztere. És ami különösen érdekes, katolikus papként liberális nézőpontból tudta áttekinteni a magyar történelmet. Hirdette az ország függetlenségét, amelynek védőbástyája a nemesség rendi érdekeit védő magyar alkotmány, ez különösen a 16-18. századi fejezetekből világlik ki igazán.²² Ez a megközelítés különösen a reformkorban találkozott széleskörű olvasói igénnyel, főként a liberális reformnemesség körében. Később, az emigrációból hazatérve a kiegyezés híveként vált az 1867 utáni történettudomány meghatározó alakjává. (Átdolgozta és újra kiadta a Magyarország történetét.)

Horváth a mohácsi csatavesztést a tatár pusztításhoz hasonlította, a különbséget annyiban látta, hogy míg 1241 után az ország talpra állt nemzeti királyai alatt, addig 1526 után megkezdődtek a nemzet hosszú szenvedései, és ennek a következménye a török hódítás és az „új fejedelmi ház” volt az ország trónján, amely, lévén több ország uralkodója is volt egyben, nem azonosult a nemzet érdekeivel.²³ Horváth részletesen taglalta a belpolitikai és diplomáciai viszonyokat, vigyázott arra, hogy kiegyensúlyozott elemzést adjon a két király működéséről. János törökkel való szövetségét kényszer szülte döntésnek tartotta: „... János elméjében korán megfordult azon gondolat is, hogy legrosszabb esetben a török segélye, pártfogása által tartja fel trónját vetélytársa ellen. Ama vádak, hogy ő a mohácsi ütközetből készakarva maradt el, mert a törökkel már akkoron egyetértett; vagy hogy hívei már a múlt ősön kikérték volna számára a Pesten időző Szulejmán pártolását stb. kétségkívül mind megannyi rágalmak ugyan, melyeket népszerűsége csökkentése végett irigyei, ellenei hintettek el. ... Szerémi, a királyi udvar káplánja, állítja ugyan, hogy midőn János Esztergomba ment telelni, a török császártól jött hozzá egy futár, kit, nehogy a kereszténység iránt árulónak tartassék, egy hónappal to-

¹⁹ SALAMON 1864, 78.

²⁰ SALAMON 1864, 74.

²¹ SALAMON 1864, 74.

²² GUNST 2000, 182.

²³ HORVÁTH 1861, 2.

vább rejtegetett Csoba Ferencz házában. De a jámbor káplán, mint tudjuk, gyakran a cselédség szájából gyűjtötte adatait.”²⁴ Korábban bemutatott szerzőinkkel ellentétben, Horváth az országra mért nagy csapásnak tartotta a pártok egymás elleni fellépését.²⁵ Szapolyait jó, de erélytelen, sőt gyáva embernek tartotta: „Mióta a trónon ül vala, alig akadunk tére, melyben bármi csekély erély nyilatkoznék. Fé-lénk, erélytelen s azon egyen kívül, hogy a törököket gyűlölő közvélemény ellenére, a kereszténység ezen ellenségének pártfogásáért folyamodott, minden merészebb elhatározásra képtelen, minden gondját arra fordítá, hogy fondorlatok s kicsinyes cselszövények által tartsa fen magát a királyi széken, melyen méltósággal megállani, lelki ereje hiányzott, melyről leszállani, hiúsága, nagyravágyása nem engedé. Önálló cselekvésre erőtlen, könnyelmű, mindig nyakára hagyott nőni valakit környezetéből, ki ész- vagy jellemerő által a maga felsőbbbségét irányában érvényesíteni tudta.”²⁶ Ekkor még – 1861 – rosszindulattal sem lehet Horváth Mihályt Habsburg-pártisággal vádolni. Más helyen megjegyzi, hogy a váradi udvarban semmi sem történhetett Fráter György beleegyezése nélkül.²⁷

A kiegyezés utáni korszak egyik legkiemelkedőbb historikusa Acsády Ignác volt, szerteágazó munkásságából természetesen itt csak a 16. századra vonatkozó részt emelem ki. Acsády már azon történésznemzedék tagja volt, amelynek pályája már teljes egészében a kiegyezés után bontakozott ki. Személyében egyszerre van jelen a kiegyezés elfogadása – még ha kritikával illetve is – és a függetlenség-párti, kuruc szellemiség. És mint asszimilálódott zsidó szülők gyermeke egyszerre nyitott a liberális gondolatra és a túlzott nacionalizmusra, amellyel magyarságát hangsúlyozva – akár a nemzetiségekkel szemben is – mintegy kompenzálja zsidó származását. Pályája elején az 1880-as években még viszonylag pozitív képet rajzolt a Habsburg uralkodókról, Ferdinándról is. A Szilágyi Sándor által szerkesztett millenáris Magyarország történetében ő írta az 5. és 7. kötetet. Az 5. kötet első része foglalkozik az 1526 és 1540 közötti korszakkal. E műben kezd előbukkanni a magyar történelemről alkotott azon véleménye, amely majd *A magyar birodalom történetében* kristályosodik ki igazán. Gondolok itt többek között a nacionalizmusra, és az ettől nem független Habsburg-ellenességre. Míg korábbi műveiben, amint már említettem, védi a Habsburg uralkodókat, főként I. Ferdinándot, addig a millenáris 5. kötetében Szapolyai Jánosról mint nemzeti királyról rajzol megkérdőjelezhetetlenül pozitív képet, jóllehet Ferdinándot sem szapulja. Az ő hibája nem jelleméből, hanem idegenségéből fakad. Itt már a Habsburg-ellenes mozgalmak is kedvezőbb színben tűnnek fel, noha változatlanul kiegyezés-pártiként, a mozgalmakat lezáró békéket – mint pl. a Bocskai-felkelést lezáró bécsi békét – értékeli leginkább. A Habsburg uralkodók védelmében legfőljebb azt a toposzt hozza fel, hogy a rossz döntésekért a tanácsadók felelősek.

²⁴ HORVÁTH 1861, 28.

²⁵ HORVÁTH 1861, 56.

²⁶ HORVÁTH 1861, 101.

²⁷ HORVÁTH 1861, 106.

Ellentétben a korábban elemzett művekkel, Szapolyai megválasztását teljesen egyértelműnek írja le: „... *határtalan gyűlölet nyilvánult minden idegen uralom iránt, s az urak egyhangúlag, ellentmondás nélkül, Zápolyai János vajdát kiáltották ki Magyarország királyává.*”²⁸ „*A nemzeti érzés viharosan nyilvánult, sőt túlzásokba csapott át az idegenek, főleg a németek ellen.*”²⁹ Szapolyait a nyugodt szemlélődés emberének tartja, aki a békét kedveli, aki bízott a külföld segítségében, a keresztény világban a török ellen. Miután a várt segítség elmaradt, és nem bízott abban, hogy a Habsburgok igazán megvédik az ellenségtől a nemzetet, 1527 után a kényszer sodorja a török karjaiba. Ő, mint igazi keresztény önként soha nem lépett volna szövetségre a törökkel,³⁰ ezért is köti meg Ferdinánddal a váradi békét. Azért, hogy „... *az államegység helyreálljon, még pedig olyan király alatt, akinek családi hatalma kilátást nyújt, hogy az egyesített országot meg bírja oltalmazni.*”³¹

Acsády mint zsidó származású, de református iskolát járt ember külön kiemeli Szapolyai erényeként, hogy katolikus létére ellenezte az eretneküldözést. Halálával – amint Acsády írja – az utolsó nemzeti vérből származó magyar királyát veszítette el a nemzet, akit azok, akik fegyverrel legyőzni nem tudták, halála után erőlködtek, hogy „*emlékezetét a rágalmak árjába temessék.*”³² Ezt olvashattuk Szalay Józsefnél is.

Tehát sehol nem találjuk nyomát azoknak a negatív személyiségjegyeknek, melyekkel elődei jellemezték, bár rendkívüli képességekkel megáldott uralkodónak sem írja le. Acsády a századfordulótól kezdve 1906-os haláláig, néhány kisebb lélegzetű munkát leszámítva két utolsó, reprezentatív művén dolgozott. Az egyik *A magyar birodalom története*, a másik *A magyar jobbágyság története*.

Merész vállalkozás volt egy személynek a nemzet egész történetét megírni, nem véletlen, hogy csak hosszas érlelődés után, élete végén szánta rá magát e nagy összegző megírására. Már önmagában a címválasztás is jelzi szemléletbeli változását, ill. inkább korábbi nézeteinek kikristályosodását. A nacionalizmus hatására kiteljesedő magyar birodalmi gondolat, amely a sajtón keresztül egyre szélesebb rétegeket ért el, Acsádyra is hatással volt. A magyar birodalmi gondolat, amely a magyar történelem korai korszakára vonatkozó anakronisztikus szemlélettel párosulva, különösen az első kötetben vonul végig. A második kötet, az 1526 utáni rész a függetlenségi gondolat felidézése. A magyar történelmet két részre osztja. Az 1526 előtti rész a nemzeti királyok, míg az 1526 utáni rész az idegen, elnyomó Habsburg uralkodók korszaka. Mivel a függetlenségi gondolat lényege az idegen dinasztia ellenesség, ezért a katolikus Habsburgokat támogató magyar katolikus egyház és az arisztokrácia is negatív szerepet játszik Acsády történetében. A katolikus egyházat vádolja a nemzet elárulásával.

²⁸ ACSÁDY 1897, 29.

²⁹ ACSÁDY 1897, 29.

³⁰ ACSÁDY 1897, 36.

³¹ ACSÁDY 1897, 124.

³² ACSÁDY 1897, 144.

Hagyományos kiegyezés pártisága megmarad, ami nemcsak a kiegyezés dicsőítésében, hanem változatlanul a Habsburg-ellenes felkeléseket lezáró békék pozitív értékelésében nyilvánul meg. Kiemeli a történetírásban egészen az 1960-as évekig uralkodó nézetet a Habsburg gazdasági gyarmatosításról. (Mária Terézia és II. József valamivel kedvezőbb jellemzést kap, de felvilágosult intézkedéseikben Acsády elsősorban a birodalomba történő beolvasztást és germanizálást látja.) Művének nacionalizmusa és hagyományos függetlenségi, ha úgy tetszik kuruc szemlélete – még azzal együtt is, hogy a kiegyezést igenelte – a közönség egy részében kedvező fogadtatásra lelt. Ugyanakkor erős antiklerikalizmusa a katolikus egyház éles támadását váltotta ki. Ennek a támadásnak szimbóluma Dudek János katolikus teológus, és műkedvelő történetíró külön könyvben megírt bírálata.³³ Acsády és Dudek szimbolizálja a felekezeti elkülönülést, ill. annak szélsőséges formáját, a protestáns-katolikus vagy kuruc-labanc szembenállást a történelem megítélését illetően. Acsádyt Dudek azzal vádolja, hogy szándékosan ferdíti el a katolikus egyház szerepét a magyar történelemben. Szemben Acsádyval az ő történelmében a Habsburgok pozitív szereplők. Ferdinánd és Szapolyai párharcában az előbbi oldalára áll: *„Tudom, hogy ez az állítás nem felel meg történetünkben meghonosodott ... felfogásnak, mely Jánost mint nemzeti királyt dicsőíti, minden tettét menteni iparkodik s Ferdinándra hárítja a török hódoltságért a felelősséget. De én – ... – ellenkezőleg látom a tényállást s erősen gyanítom, hogy Zápolyayból Ferdinánd rovására a csakhamar elhatalmasodott hitújítók csináltak nemzeti hőst ..., mivel a Zápolyay által felidézett zavar a protestantizmus malmára hajtotta a vizet.”*³⁴, *„Acsádynak is a kuruc vagy a protestáns maga a legtökéletesebb lény, akihez makula sem fér, a királypárti vagy katolikus ellenben maga a megtestesült gonosz...”*³⁵ Dudek Szapolyait hibáztatja azért, hogy nem született meg az összefogás a török kiűzésére, és szerinte a protestantizmus terjedése csak tetézte a bajokat. Dudek úgy véli, hogy *„A baj tehát a mohácsi csata után kezdődött és pedig abból, hogy a már a Jagellók alatt fennállott nemzeti és udvari párt ekkor sem egyesült, hanem külön indultak királyválasztásnak.”*³⁶ Úgy véli ahhoz legalább egy Hunyadi Mátyás, ahogy ő írja Hollós Mátyás, kaliberű királyra lett volna szüksége a nemzeti pártnak, hogy legyőzze a Habsburgokat, azonban *„mindakét párt vargát fogott s ez képezte a nagy és orvosolhatatlan bajt.”*³⁷ Ugyanakkor Dudek idézi Acsády azon mondatát, amelyből kiderül, hogy Acsády sem tartotta erőskezű uralkodónak Szapolyait: *„Nem a cselekvés, hanem inkább a békés szemlélődés embere volt; hiányzott belőle a tetterő, a szervezőképesség és a hadvezéri képesség.”*³⁸

Végül Dudek megállapítja, hogy Szapolyai *„folyton önmagát helyezte a haza*

³³ DUDEK 1904.

³⁴ DUDEK 1904, 157.

³⁵ DUDEK 1904, 292.

³⁶ DUDEK 1904, 139.

³⁷ DUDEK 1904, 141.

³⁸ ACSÁDY 1904, 139. Idézi DUDEK 1904, 142.

*érdekének fölébe, s aki ... felelős nemcsak a nemzet fiainak megosztásáért, hanem ... török hódoltságért is.*³⁹

Dudek úgy véli, hogy Acsády akkor volt történetíró, amikor a millenáris Magyarország története számára írta meg azt a korszakot, amelynek Szapolyai is a szereplője volt. Marczali Henrik elsősorban nem a 16. század kutatója volt, de írt egy Erdély történetet, amelyben külön fejezetet szentelt Szapolyai korának, amelyből kiderül, hogy mit gondolt róla: „Zápolya el is nyeri uralmát, harcol is érte, de igazi tekintélye nincsen. Nem lehetett feledni, hogy ő fojtotta vérbe a pórlázadást és ismét iga alá vetette a parasztot. Hunyadi utódának vallotta magát, de érdeme alig volt, nem tűnt ki sem háborúban, sem békében. Igaz, hogy magyar volt, de más jelességet alig találunk benne. Nagyravágyó, kincset szomjazó, de még azt sem meri nyíltan mutatni. Legfőbb és meg nem bocsátható bűne, hogy kardcsapás nélkül beáll a török hűbéresének. Meg is koronázták Fehérvárott, a koronát Perényi adta át – Sárospatakért.”⁴⁰ Ugyanakkor elismeri, hogy „a magyarság érte buzog, Ferdinándnak, az ellenkirálynak, kevés a híve.”⁴¹ Marczali is Dudekhez hasonlóan úgy véli: „Ha a magyar ekkor, amikor oly nagy kudarcot vallott a török, egyetért, egyesíthette volna az országot.”⁴²

Bár előadásomnak azt a címet adtam, hogy a 19. századi történetírás Szapolyai képe, talán az eddigiekből kiderült, hogy nem beszélhetünk „egy” képről, legföljebb képekről, amelyek korszakonként, szerzőnként, néha egy szerzőnél többször is változnak vagy módosulnak, lásd Acsády.

Azt gondolom, hogy összességében Szapolyai jelleme nem buzdította biográfia írásra a korszak historikusait, amiben szerepe lehetett annak, hogy nem tartották igazán jelentős személyiségnek még azok sem, akik az utolsó nemzeti királyt látták benne, akik inkább pártolták a Habsburgokat vagy egyszerűen csak kiegyensúlyozott képet alkottak róla, azok nem tartották méltónak a személyét arra, hogy külön csak neki szenteljének egy monográfiát.

³⁹ DUDEK 1904, 154.

⁴⁰ MARCZALI 1935, 79.

⁴¹ MARCZALI 1935, 79.

⁴² MARCZALI 1935, 80.

BIBLIOGRÁFIA

- ACSÁDY 1897
ACSÁDY Ignác: Magyarország három részre oszlásának története, 1526-1608. In: SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. 5. kötet, Budapest, 1897.
- ACSÁDY 1904
ACSÁDY Ignác: *A magyar birodalom története*. 2. Budapest, 1904.
- DUDEK 1904
DUDEK János: *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak A magyar birodalom története című művéről*. Nyitra, 1904.
- FRAKNÓI 1902
FRAKNÓI Vilmos: János király és a római szent szék. *Századok*, 1902, 697–715., 793–809., 895–911.
- GUNST 2000
GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, Csokonai, 2000.
- HORVÁTH 1861
HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. 3. kötet. Pest, 1861.
- KÁROLYI 1878a
KÁROLYI Árpád: A nagyváradi béke okmánytára. *Történelmi Tár*, 1878.
- KÁROLYI 1878b
KÁROLYI Árpád: Adalék a nagyváradi béke s az 1536-38. évek történetéhez. *Századok*, 1878. 591–617., 687–732., 790–840.
- MARCZALI 1935
MARCZALI Henrik: *Erdély története*. Budapest, 1935.
- R. VÁRKONYI 1973
R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történetészete a magyar történetírásban II*. Budapest, 1973.
- SALAMON 1964
SALAMON Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában*. Pest, 1864.
- SZALAY–BARÓTI 1896
SZALAY József–BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története*. 1-4. Budapest, 1896.
- SZALAY 1865
SZALAY László: *Magyarország története*. IV. kötet. Pest, 1865. (második kiadás).
- SZALAY 2000
SZALAY László: *Válogatott történeti tanulmányok*. Utószó. Szerk.: SOÓS István. Budapest, Osiris, 2000.
- VASVÁRI 1956
VASVÁRI Pál: *Mohácsi vész*. Vasvári írásai, 1956.

THE FIGURE OF SZAPOLYAI IN THE 19. CENTURY HISTORIOGRAPHY

ZITA HORVÁTH

The Szapolyai-image in the 19. century is very colourful. The most important aim of historians of this age was to legitimate the country with its history, so that they concentrated on the 16. century's movements. The examined historians (Pál Jászay, Mihály Horváth, László Szalay, Henrik Marczali and Ignác Acsády) are similar in several aspects. They were similarly educated, had similar language-knowledge and they were equally influenced by the European historiography. The judgement of Szapolyai was not unambiguously positive in the 19. century. Pál Jászay and József Szalay pointed out Szapolyai's human and ruling insufficiencies. Henrik Marczali also stated that Szapolyai didn't have the needed authority. László Szalay and Mihály Horváth valued him objectively. On the other hand Ignác Acsády in his work made the first steps valuing Szapolyai later more positively and accused the Roman Catholic Church with betraying the country. Answering this, the catholic János Dudek blamed Szapolyai for failing the national union. Their opposition symbolized the protestant-catholic conflict in the Hungarian historiography. To sum up, the judgement of Szapolyai is quite contradictory and doesn't exist complete monograph on his person.